

Az *-ik* kiemelőjel eredetéről

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés

Írásomban amellet érvelek, hogy az általános, kérdő és határozatlan névmások és a fokozott melléknevek partitivusi jelentésű *-ik* toldaléka, valamint az *-ik* sorszámnévképző a többes szám 3. személyű birtokos személyjelölőből grammatikalizálódott; eredetileg a *-jUk/Uk* toldalék egyik allomorfja volt.¹ Az egyes szám 3. személyű *-jA/A* birtokos személyjelölő esetében is megfigyelhető egy hasonló grammatikalizációs folyamat, ez azonban kevésbé előrehaladott; a *-jA/A* toldalék partitivusi funkciója sem formailag, sem jelentésánilag nem különült el teljesen birtokosi funkciójától, néhány idiomatikus szerkezetet kivéve.

Tanulmányomban arra is kitérek, hogy a birtokos személyjelölő partitivusi toldalékká való ártértékelődése az uráli nyelvek tipikus jellegzetessége; a magyarban is megőrződött uráli sajáttság. Kialakulásának feltétele a rejtett névmási birtokos lehetősége; a birtokos személyjelölő partitivusi toldalékká való grammatikalizálódásának kulcsmomentuma a hangalak nélküli pro birtokos eltűnése a szintaktikai szerkezetből.

A cikk a következőképpen épül fel: a 2. rész az *-ik* toldalék mai funkcióival foglalkozik. A 3. rész az *-ik* eredetével kapcsolatos álláspontokat ismerteti. A 4. rész A magyar nyelv történeti nyelvtanának álláspontja (Korompay 1992) ellen érvel, Hegedűs (2014) javaslatára is kitérve, és Simonyi (1896) egy évszázaddal korábbi magyarázatát támasztja alá nyelvtörténeti tényekkel. Az 5. rész a T/3. személyjelölőből partitivusi toldalékká váló *-ik* grammatikalizációs útjának főbb állomásait tekinti át. A 6. rész a *-jA/A* toldalék partitivusi használatát elemzi. A 7. rész az elemzett jelenségek uráli párhuzamaival foglalkozik. A 8. rész összefoglalás.

2. Az *-ik* kiemelőjel a mai magyarban

Az *-ik* kiemelőjel a mai magyarban három – egymással rokon – funkcióban fordul elő. Egyrészt megjelenhet az általános, kérdő és határozatlan névmásokon. Csaknem minden általános és határozott névmásnak van *-ik*-es párja. Például:

minden – *mindenik, mindegyik*

¹ A birtokos egyeztető toldalékot a szakirodalom egy része birtokos személyragnak, más része birtokos személyjelnek nevezi. A 'birtokos személyjelölő' terminussal a Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia kötete Morfofonológiai jelenségek c. fejezetének (Rebrus 2000) terminológiáját követem.

mely – *melyik*
amely – *amelyik*
bármely – *bármelyik*
akármely – *akármelyik*
némely – *némelyik*
valamely – *valamelyik*
egy – *egyik*
más – *másik*

Míg az *-ik*-telen névmások határozatlanok, tárgyként alanyi ragozással járnak, az *-ik*-es változatok határozottak, tárgyas ragozást kívánnak:

- (1) a. Mindent látok.
b. Mindeniket látom.

Az *-ik* toldalékos változatok jelentésánál abban különböznek *-ik*-telen párjuktól, hogy partitivusi értelműek; azt fejezik ki, hogy a névmás által jelölt változók a társalgási univerzumban már jelen lévő, ismert, korábban említett vagy a szituációban adott halmaz elemei. Így például a *mindenik*, *mindegyik* általános névmás csak valamely ismert halmaz elemeire utalhat (2a); generikus értelemben, azaz, olyan kontextusban, amelyben egy egyén lényegi tulajdonságát általánosítjuk a faj egészére, nem használható (2b).

- (2) a. **Mindenik/mindegyik** kollégám elkapta az influenzát.
b. %**Mindenik/mindegyik** ember halandó.

A (3) alatti minimális párban sem cserélhető fel a *bármely* és a *bármelyik*. A *bármely* a *bármilyen*-nel egyenértékű; a *bármelyik* viszont egy kontextuálisan meghatározott halmaz elemeire utal vissza, tehát partitivusi jelentésű:

- (3) a. Lakást keresek; **bármely** megoldás érdekel.
b. Több javaslatom is van; **bármelyiket** választhatod.

Az *-ik* végű kérdő és vonatkozó névmások is partitivusi értelműek. Íme egy-egy tipikus *-ik*-es és *-ik*-telen modern magyar példa a Magyar történeti szövegtárból:

- (4) a. S mely remek osztály, **melyet** itt most én képvisel-ek
(<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=284&session=5833220c39d1Mely>)
- b. Tudja, hogy mikor, **melyik** halfajtát a legjobb fogyasztani.
(<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=19&session=583323a33a1emelyik>)

A (4a)-beli *mely* vonatkozó névmás egy egyetlen individuumot megnevező előzményre (*mely remek osztály*) utal. Ezzel szemben a (4b)-beli *melyik* egy többelemű halmaz elemeire vonatkozik, azaz, a *melyik halfajta* jelentése a *halfajták melyike* kifejezés jelentésével egyenértékű.

Az *-ik* toldalék fokozott melléknveken is megjelenhet. A középfokú *-ik*-es melléknév a kontextusban vagy a szituációban adott kételemű halmaz egyik elemére, a felsőfokú *-ik*-es melléknév pedig egy többelemű halmaz egyik elemére utal:

- (5) a. A **nagyobbik** szeletet/a nagyobbikat kérem.
- b. A **legnagyobbikat** kérem.

Az *-od/ed/öd* törtszámnévképzőhöz járuló *-ik* toldalékot viselnek a sorszámnevek is: *második, harmadik, negyedik, ötödik*. Esetükben a partitivusi jelentés kevésbé nyilvánvaló; mindenesetre például a *harmadik versszak* egy legalább háromelemű halmaz egyik tagját, a *negyedik versszak* egy legalább négyelemű halmaz egyik tagját jelöli.

3. Korábbi nézetek az *-ik* toldalék eredetéről

Az *-ik* toldalék eredete a XIX. század óta foglalkoztatja a nyelvészeket. Simonyi (1896: 716), majd Melich (1918) úgy vélte, hogy az *-ik* eredetileg T/3. birtokos személyragként funkcionált. A személyes névmási eredetű *-i* képviselte a 3. személyt, a *-k* pedig többesjelként járult hozzá. A T/3. birtokos személyjelölő allomorfjai közül az *-ik* az eredeti; a Halotti beszédben is előfordul:

- (6) mend w szentíi es unuttei cuzicun

Az *-ok/ök/ök/uk/ük* illeszkedéssel keletkezett az *-ik*-ből.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Benkő 1967) az *egyik* kapcsán szól az *-ik*-ről; Simonyi és Melich álláspontját átvéve azt állítja, hogy *-ik* végződése azonos az *-uk/ük* T/3. birtokos személyraggal; az *egyik* eredeti jelentése tehát 'egyikük'.

Ezzel szemben Korompay (1992) A magyar nyelv történeti nyelvtanában tisztázatlan eredetűnek mondja az *-ik*-et. Az alábbi érveket sorakoztatja fel Simonyi (1896) és Melich (1918) véleményével szemben:

i. Az *-ik* azért nem keletkezhetett a T/3. birtokos személyjelből, mert annak szokásos formája az ómagyar korban *-ok/ök/ök* alakú. A kiemelőjel és a birtokos személyjel hasadása elvileg elképzelhető ugyan, de a fejlődésnek ez az útja nem adatolható. Pontosabban csak szórványosan találhatók erre utaló adatok, például:

(7) mykeppen zenth pal apostol ees mongya **egyek** epystolayaban (ÉrsK 569)

ii. Az adatok többségében az *egyik-másik* nem birtokos szerkezetben jelentkeznek:

(8) Es **egyik masyknak** mondyauala (JókK 83)

iii. Ha az *-ik*-es névmások mégis birtokos szerkezet alaptagjai, nemegyszer birtokos személyjelet vesznek fel:

(9) 1616: kondor ferench hozta bornak **egyke** (RMNy. 2/2: 12)

iv. „Ha a kiindulópont a *kiknek egyik* típusban keresendő, akkor az egyeztető szerkezetet egészen általánosnak kell tekinteni; márpedig ez kevésbé valószínű." Értelmezésemben e megjegyzés arra utal, hogy többes számú birtokos esetén nem általános a többes számú birtokos személyjelölő; a *kiknek egyik* szerkezetnek a mai magyarban sem *kiknek egyikük*, hanem *kiknek egyike* felelne meg.

Korompay említ egy lehetséges alternatív magyarázatot is, de ezt nem fejti ki részleteiben: „Az *-ik* elemnek a T/3. birtokos személyjellel való összekapcsolását a latin minta is sugallhatta” (Korompay 1992: 353).

Korompay 2011-ben ismét visszatért az *-ik* eredetének kérdéséhez, és ekkor már megengedőbb Simonyi és Melich magyarázatával kapcsolatban. Mint írja, a magyart idegen nyelvként tanítva szembesült azzal a ténnyel, hogy az *-ik* toldalékos tárgy mindig határozott ragozást kíván, épp úgy, mint a birtokos személyjellel ellátott tárgy. Ennek fényében az *-ik*

morfémának a T/3. birtokos személyjelből való eredeztetését valószínűbbnek tartja, mint korábban.

Hegedűs Attila (2014) morfológiai tényekkel érvel az *-ik* birtokos személyjelből való eredeztetése ellen: „a T/3. *-ik* személyjele nem lehet eredeti, a személyjelben ugyanis nincs személyre utaló elem, csak tövéghangzó/előhangzó és többesjel. Az *-ik* csak másodlagos, a T/3. személyjel változatai nem nyitódással, hanem záródási tendencia következtében alakultak ki (Benkő 1980: 196–202).” Hegedűs számszerű adatokkal és számos példával bizonyítja, hogy a kódexekben a T/3. birtokos személyjelölő az esetek túlnyomó részében középső nyelvállású. Ez igaz legelső kódexeinkre is, így a Jókai-kódexre (*ew lelkeknek, ruhajokban, ewuelek, ew bewczesegeknek*) és a Münchener kódexre (*azocnac hutvkèt, v zemekèt, v gvlèkezètecben*). A Halotti beszéd T/3. birtokos személyjelölőt tartalmazó adatainak olvasata (*cuzicun, uimadsaguc-mia*) sem szükségszerűen felső nyelvállású. A beszélt nyelvhez közelebb álló regiszterekből származó nyelvtörténeti adatok is hasonló képet mutatnak; a személyjel alsó-középső nyelvállású változatainak gyakorisága mintegy húszszorosa a felső nyelvállású változatokénak. Ezért Hegedűs azt feltételezi, hogy a kiemelő jel a két ősi latívuszrag, az *-i* és a *-k* összeforrásával, nyomatékosító szerepű raghalmazással jött létre.

4. A Simonyi (1896) álláspontja elleni érvek cáfolata

A nyelvtörténeti tények beható vizsgálatával arra következtethetünk, hogy Korompay (1992) Simonyi álláspontját cáfoló bizonyítékai közül a ii.-iv. pontban felsoroltak nem tarthatók. A Korompay által az i. pontban felsorolt, illetve a Hegedűs (2014) által bemutatott tényekkel kapcsolatban amellet fogok érvelni, hogy összeegyeztethetők Simonyi álláspontjával.

4.1. Valóban nem birtokos szerkezetben jelentkeznek az ómagyar *-ik*-es névmások és számnevek?

Az ómagyar szövegméleket tartalmazó kereshető Ómagyar korpusz (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>) lehetővé teszi, hogy az *-ik*-es névmások valamennyi ómagyar kori előfordulását megvizsgáljuk. Az adatok azt mutatják, hogy míg az *-ik*-telen névmások többnyire módosítóként szerepelnek, valamennyi *-ik*-es névmás kizárólag főnévi kifejezés alaptagjaként fordul elő. Joggal feltételezhető tehát, hogy birtokos szerkezet alaptagját alkotja, melyben a birtokos egy rejtett névmás, azaz pro. A rejtett névmás referensét megadó többes számú vagy számnévvvel módosított főnévi csoport kivétel nélkül mindig megtalálható az előző tagmondatok vagy mondatok valamelyikében. Téves megállapítás tehát, hogy a Jókai kódex *Es egyk masyknak mondyauala* mondatában az *egyik-*

másik nem birtokos szerkezetben jelentkezik. Birtokos szerkezetben jelentkezők, csak a birtokosuk egy rejtett névmás, melynek előzménye az *barátok*; erre (a példákban aláhúzással jelölt) előzményre utal vissza az *egyik* és a *másik* rejtett pro birtokosa (és a szintén birtokszóként funkcionáló *medenik* és *mendenek* pro birtokosa is).

(10) De mert meglén keuessen valanak az barátok mendenykyt kewlewn boczattyauala Castellomokba es falukba ... Mykoron meg tertenekuolna az alamyznaua Mendenek mutattyauala bodog ferencznek Es **egyik masyknak** mondyauala (JókK 83)

Jelzői helyzetben az *egyik* és *másik* helyett mindig az *-ik*-telen *elő* vagy *első* és *más* alakokat találjuk:

(11) a. az **elő** zèkèrbèn vèrès louac · a· **mas** zèkèrbèn fèkètè louac · a· harmad zèkèrbèn fèier louac · a· negèd zèkèrbèn külomb zinø louac (BécsiK 301)
b. hol vagyon en **elsew** gyermekem (JókK 23))

Világosan mutatja a *másik* és a *más* eltérő szerepét – az előbbi birtokszó voltát és az utóbbi módosítói státuszát – az alábbi példa is:

(12) ime mōnal egèb kèttoc alnac vala **eggic** è· fèløl a· folonac mart'an **masic mas** fèløl a· fõlonac **mas** mart'an (BécsiK 166)

Ugyanezt tapasztaljuk a többi sorszámnev esetében is: alaptagként, egy többes előzményre visszautaló rejtett névmás birtokszavaként mindig *-ik*-kel állnak (13), jelzőként viszont *-ik* nélkül (14).

(13) vrunknak hat ýozagah vala ... **Harmadyk** az ø ýozagah kýth aýanla iudasnak es az fezyttoknek : **Negyedyk** az ø ýstensegeh kýt aad az ýoknak meñorzagban (Könyvecse 25v)

(14) **Harmad** okert , mert tell'es gonozsaggal, **Neged** okert, mert ellenkõdest zerez isten kõzõtt es ember kõzõtt . **Õtõd** okert ... (BodK 1r)

Ugyanez a különbség figyelhető meg az általános, kérdő és határozatlan névmások *-ik-es* és *-ik-telen* változatai között is. A *mindenik* mindig rejtett többes számú birtokossal bíró birtokszóként szerepel (15), a *minden* viszont többnyire módosító elem (16).

(15) Valanac ot vèttetuen hat kò vedrec ... **mèdènic** foglaluā kèt kòblòt auag harmat (MünchK 86ra)

(16) mert **minden** országok, tartományok, varasok, vidékek, varak, nem elegek teneked (BodK 4v)

Birtokszóként funkcionált az ómagyarban a *melyik* is (17); módosítóként kizárólag a *mely* változat fordult elő (18). A (17) alatti példában nemcsak a *melyik* birtokszó pro birtokosa utal vissza a *két adósi* előzményre, hanem az *egyik*, a *másik* és a *monnaik* pro birtokosa is.

(17) Eg nèminèmò vsorasnac valanac kèt adosi / eggic tartozic uala ot žaz penzèl / es masic otuènuèl / Azocnac ke· hog nē volna honnan megadnioc / m̄ghaga monnaicnac / azért **mel’l’ic** žèrèti otet inkab (MünchK 62vb)

(18) **Mel’** kòuet mikoron el vòtte volna Alexander (BodK 4r)

Az ómagyar kori határozatlan névmások *-ik-es* változatainak birtokszói szerepét és *-ik-telen* változatainak determinánsi–módosítói használatát a *némelyik–némely* és a *valamelyik–valamely* példájával illusztrálom.

Némelyik – némely:

(19) a. Azoc ke· megutalac es èlmenenèc / **nemèl’l’ic** o faluiaba dè **nemel’l’ic** o kerèskedeterè (MünchK 27va)

b. **nemel** terekék fa teteyerewl azt orozwa nyzek (Cantio Petri Berizlo 1515)

Valamelyik – valamely:

(20) a. hogyha baratoknak **valamelyk** eluezend (JókK 119)

b. hog menden valaki kerest kerènd harminc napiglan **valamel** istèntòl (BécsiK 145)

Kérdés, hogy a (20a) alatti példában is egy rejtett pro névmással alkot birtokos szerkezetet a *valamelyik*, vagy a *barátoknak* kifejezés maga a birtokos. Mivel a T/3. személyjelölő toldalék névmási birtokossal fordulhat elő, feltételezem, hogy a (20a) alatti példában is egy T/3. pro képviseli a belső birtokost; a *barátoknak* a rejtett névmással koindexált adjunktum. Az ómagyarban az efféle szerkezetek hangzó névmási birtokossal is gyakoriak:

(21) mert è žèrèt tèzn^c vala **prophetacnac o at't'oc** (MünchK 60vb)

A (21)-es példában az *-ok* T/3. személyjelölő az *ő(k)* személyes névmási birtokossal egyezik; a dativusban álló külső birtokos a névmási belső birtokossal koreferens.

4.2. Valóban vehetett fel birtokos személyragot az *-ik*-es elem?

Az ómagyarban erre egyetlen példát sem találunk; Korompay (1992: 353) példája (*kondor ferench hozta bornak egyk-e*) 1616-ból, tehát a középmagyar kor közepe tájáról való. Az *-ik*-es általános és határozatlan névmások *-ek/ük* vagy *-e* birtokos toldalékkal való első előfordulásai a történeti korpuszokban még sokkal későbbiek. Az első *mindenike* például a Nyelvtudományi Intézet adatbázisaiban 1775-ből származik (22), az első *mindenikük* pedig 1919-ből (23). Az *-ek/ük* vagy *-e* birtokos toldalékot viselő *-ik*-es határozatlan névmások első előfordulásai még későbbiek.

(22) Vagyon a' poknak egy pár kezetskején kívül nyóltz lába, mellynek **mindenike** hasonló a' rák-lábhoz <http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=2&session=587a1e6c1b8amindenike>

(23) mégis **mindenikük** valami halhatatlan dacban érezte, hogy...

(<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=1&session=587a1e6a1b7emindeniku2k>)

Az a tény, hogy a középmagyar kortól az *-ik*-es névmásokon megjelenhetett a birtokos személyjelölő produktív változata, azt mutatja, hogy a középmagyar kor folyamán az *-ik* toldalék T/3. birtokos személyjelölőből képzővé lett, partitivusi jelentésű képzőként elemződött újra. Az alábbi változás ment végbe:

(24) [DP pro_i [NP minden -ik_i]] → [DP minden -ik]
[T/3.] [T/3.] [+part]

E változás során a pro birtokos eltűnt, és az *-ik* toldalék T/3. jegye egy általános partitivusi jeggyé egyszerűsödött. Bár a birtokos eltűntével a birtokos szerkezet megszűnt, megmaradt a névmás határozottsága, azaz, DP kategóriája. A középmagyar korban végbement újraelemzés természetesen nem érv az ellen, hogy az *-ik* eredetileg és még az ómagyar korban is birtokos személyjelölőként funkcionált.

4.3. Miért nem volt általános a *kiknek egyik* szerkezet?

E kérdésre a feleletet Bartos (2000) adta meg. Bartos kiindulópontja az a Melcsuk (1968) nevéhez köthető, Szabolcsi (1992) által felelevenített elmélet, miszerint a birtokszón megjelenő birtoklásjelölő toldalék két elem: egy általános birtoklásjelölő és egy személyrag kombinációja. Különösen nyilvánvaló ez több birtok esetén, amikor az *-i*- birtoktöbbsítő jel a két morféma közé ékelődik:

<i>kalap-ja-i-m</i>	<i>kalap-ja-i-nk</i>
<i>kalap-ja-i-d</i>	<i>kalap-ja-i-tok</i>
<i>kalap-ja-i-0</i>	<i>kalap-ja-i-k</i>

Mint Bartos kimutatta, személyjegy nélküli birtokos esetén a birtokszó csak általános birtoklásjelölő toldalékot visel, a személyrag hiányzik róla. Ez a helyzet kérdő névmási birtokos, például a *kiknek* esetében is. A személyrag csak személyes névmási birtokos esetén jelenik meg a birtokszón – vö. *kiknek harmada* versus *pro; harmad-uki*. Azért nem találunk tehát *kiknek egyik* típusú szerkezeteket, mert az *-ik* toldalék csak személyes névmási birtokos esetén jelenhetett meg, és csak rejtett személyes névmási birtokos esetén értelmeződött át birtokos személyjelölőből partitivusi képzővé.

Valójában az a kérdés, hogy miért fordulhatott mégis elő az ómagyarban a (20) alatti példa *barátoknak valamelyik szerkezete*, azaz, miért találunk szórványosan T/3. egyeztetést nem személyes névmási birtokos esetén is. A (20)-es szerkezet arra vezethető vissza, hogy a dativusi birtokos először ún. külső birtokosként, a belső birtokossal koreferens adjunktumként került be a magyar mondatba – feltehetőleg indo-európai hatásra (Nikolaeva 2002). Amikor e szerkezetben a belső birtokos rejtett névmás volt, a külső birtokos belső birtokosnak tűnhetett; idővel ez vezetett a *-nAk* ragos birtokos belső birtokossá válásához. A (20)-as példában azonban az egyeztetés még névmási belső birtokost jelez.

4.4. Miért eltérő a főnévi birtokszón, valamint a névmási, sorszámnévi és melléknévi birtokszón megjelenő birtokos személyjelölő magánhangzója?

Korompay (1992) Simonyi (1896) javasata ellen felhozott érvei közül az i. érv látszik cáfolhatatlannak; Hegedűs (2014) ellenvéleménye is ennek az érvnek bővebb, több ténnyel alátámasztott kifejtésén alapszik. Az *-ik* személyjelölő valóban ritkán fordul elő főnévi birtokszón, a névmási, sorszámnévi birtokszók viszont többnyire *-ik* személyjelölő toldalékot viselnek. Ugyanakkor vegyük ismét szemügyre az alábbi példát:

(25) De mert meglen keuessen valanak az barátok **mendenykyt** kewlewn boczattyauala
Castellomokba es falukba ... Mykoron meg tertenekuolna az alamyznaua
Mendenek mutattyauala bodog ferencznek Es egyk masyknak mondyauala (JókK 83)

E példában az ugyanazon rejtett birtokos birtokszavaként használt *mendenik* és *mendenek* egymásutánja arra enged következtetni, hogy az *-ik* és az *-ek* birtokos személyjelölő felcserélhető volt egymással.

Az a tény, hogy az ómagyarban a főnévi birtokszók az esetek nagy részében *-ok/ék* személyjelölőt, a névmási, sorszámnévi birtokszók viszont többnyire *-ik* személyjelölőt viselnek, nem összeegyeztethetetlen azzal a feltevéssel, hogy az *-ok/ék* és az *-ik* ugyanannak a személyjelölő toldaléknak az allomorfjai. Azt kell feltételeznünk, hogy hasadás történt a két allomorf között; az *-ok/ék* használata főnévi alaptagokra, az *-ik* használata pedig egyéb: névmási, számnévi és melléknévi alaptagokra korlátozódott. Korompay (1992) e lehetőséget azzal vetette el, hogy nem adatolható. Az adatok hiányából azonban az a következtetés is levonható, hogy a hasadás még a nyelvemlékes kor előtt, tehát az ősmagyar korban vagy az ómagyar kor elején végbement (ugyanakkor nem volt teljes; erre utalnak a tendenciának ellentmondó kivételek).

5. Az *-ik* partitivusi toldalékká való grammatikalizálódása

Nincs tehát okunk rá, hogy Simonyi (1896) alap gondolatát elvessük. Mint Simonyi feltételezte, az *-ik* partitivusi toldalék eredetileg a T/3. birtokos személyjelölő egyik allomorfja lehetett. Az allomorfok között olyan jellegű hasadás történt, mint amilyen az *-ok* és az *-ak* többesjel (szintén csak tendenciaszerű) megoszlása. Mint a (26a,b) alatti minimális pár mutatja, főnévi tő esetén a *-k* többesjel többnyire *o* magánhangzóval, melléknévi tő esetén *a* magánhangzóval kombinálódik:

(26) a. Míg a **kopaszok** a hálótermet takarították, .. (<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi>)

b. a virágkóró dértől harmatos; a fák **kopaszak**,

<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=3&session=587a73cb230ekopaszak>

A T/3. birtokos személyjelölt viselő birtokszónak csak személyes névmási birtokosa lehetett (hiszen nem névmási birtokos esetén csak a *-k* nélküli általános birtoklásjelölt toldalék került a birtokszóra). E névmási birtokos általában egy rejtett *pro* volt. Az általános és határozatlan névmási, a melléknévi és a sorszámnévi birtokszó ismeretlen okból a mai magyarban sem állhat hangzó személyes névmási birtokossal – *vö.*

(27) a. a fiúk mindegyike – *az ő mindegyikük – *pro* mindegyikük

b. a fiúk valamelyike – *az ő valamelyikük – *pro* valamelyikük

c. a versenyzők harmadika – *az ő harmadikuk – *a pro* harmadikuk

d. a lányok szebbike – *az ő szebbikük – *a pro* szebbikük

Az *-ik* toldalékos birtokszók rejtett névmási birtokosának jelenléte a birtokos szerkezetben végül is elhomályosult, és ezzel párhuzamosan az *-ik* is elvesztette T/3. jegyét. A grammatikai birtokosból implicit, a kontextusból vagy a szituációból odaértett birtokos lett, a T/3. birtokos személyjelölt pedig személyjegy nélküli általános partitivusi jeggyé vált. A birtokosból és birtokszóból álló birtokos szerkezet csupán alaptagot tartalmazó főnévi kifejezéssé vált, de az megőrizte a birtokos szerkezet határozottságát. Az effajta szintaktikai/morfológiai/szemantikai egyszerűsödés a grammatikalizációs folyamatok sajátja.

Mint Rebrus Péter felhívta rá a figyelmemet, nem véletlen, hogy a birtokos személyjelölt allomorfjai közül a nem illeszkedő *-ik* vált képzővé. A magyarban az inflexiók toldalékokra általánosan jellemző az illeszkedés; a képzők között találunk nem illeszkedőket.

Az *-ik* képzővé váló grammatikalizálódásával új lehetőségek nyíltak meg az *-ik*-es névmások, számnevek és melléknevek előtt. Egyrészt, mint a (22) és (23) alatti példák bemutatták, főnévi használatban akár lexikális, akár névmási birtokossal birtokos szerkezetet alkothattak, és felvehették a produktív *-e* vagy *-ik* birtokos személyjelölt, azaz, létrejöttek a *mindenike*, *mindenikük*, *némelyike*, *némelyikük* alakok. Másrészt lehetővé vált az *-ik*-es változatok módosítói használata. Valójában ezekről jóval korábbi adataink vannak, mint a *mindenike*, *mindenikük*, *némelyike*, *némelyikük* típusú alakokról.

Legkorábról az *-ik*-kel képzett sorszámnevek, köztük az *egyik* és *másik* jelzői használata adathozható. Már a kódexekben is találunk néhány példát:

- (28) a. es nywmotuan **masyk** labadot vessed en zamra (JókK 11)
 b. Es hű kezzelek eggyk megh vagaa az papy feyedelemnek **egyk** zolgayat (JordK 609)
 c. **harmadyk** psalmus (FestK 299)
 d. **Negyedyk** Capitulum (Könyvecse 16r)

A középfokú melléknevek jelzői használata is előfordul szórványosan már az ómagyar korban is:

- (29) a. a harmadic vala Jacob patriarchanac az **kissebic** fia Joseph (Guary 032)
 b. az **yffyabbyk** ffya egybe gyeyttee mynd az hű reezeeth (JordK 581)
 c. kÿ legottan az eghaznak **nagobik** tornara alasth cinaltata (KazK 28v)

Az ómagyar korpuszban determinánsi, illetve módosítói szerepű *-ik* képzős névmásra még nincs példa.

Összefoglalva az elmondottakat, az *-ik* toldaléknak birtokos személyjelölőből partitivusi képzővé való grammatikalizálódása az alábbi stádiumokra bontható:

(i) Ósmagyar/korai ómagyar kor:

az *-ik* egyike a T/3. birtokos személyjelölő allomorfiainak.

(ii) Hasadás történik az allomorfok disztribúciójában:

főnévi tő után: *-ok/ek*; névmási/sorszámnévi/melléknévi tő után: *-ik*.

Az *-ik*-es alakok rejtett T/3. birtokossal alkotnak birtokos szerkezetet:

pro_i minden-ik_i

(iii) Az *-ik* partitivusi képzőként elemződik újra; a *pro* birtokos eltűnik.

Az újraelemzés következményei:

- a. jelzői/determinánsi használat: *mindegyik/melyik/egyik/második/magasabbik lány*
 b. produktív birtokos személyjelölő toldalék lehetősége: *mindegyikük, egyikük, a szebbikük*

6. A *-jA* partitivusi toldalékká való grammatikalizálódása

Az *-ik* mellett a melléknévi tőhöz kapcsolódó *-jA* toldalék, illetve a zéró E/3. személyraggal kiegészült *-jA* birtokos személyjelölő is átértelmeződhet partitivusi képzővé. Az *apraja*,

nagyja, szebbje típusú melléknevek *-jA* toldaléka nem elemezhető mindig E/3. pro birtokossal egyező személyjelőlként; utalhat implicit birtokosra, implicit fölérendelt halmazra is, azaz, viselkedhet partitivusi értelmű főnévképzőként.

A (30a) típusú példában a birtokszóként, azaz főnévként használt mellékneveknek tulajdoníthatunk egyes szám 3. személyű rejtett deiktikus névmást, tehát elemezhetjük őket a (30b) alatti módon:

- (30) a. [Veszek ebből a szilvából.] A **puhájából** lekvár lesz, a **keményéből** befőtt.
b. a pro_i puhá-ja-Ø_i

Azonban a (31a) és (32a) alatti mondatokban az odaértett birtokos többes számú, ha tehát a melléknév rejtett pro birtokossal alkotna szerkezetet, akkor *-jUk* toldalékot viselne. (31a)-ban és (32a)-ban a *-jA* toldalék már nem birtokos személyjelölő, hanem egy melléknévből partitivusi értelmű főnevet létrehozó képző. Úgy látszik, lexikális és fonológiai tényezőkön is múlik, hogy egy melléknév T/3. birtokos személyjelölőt vagy *-jA* partitivusi képzőt vesz inkább fel:

- (31) a. [A diákok levizsgáztak.] A **szorgalmasabbja/szorgalmasa** átment.
b. [A diákok levizsgáztak.] A **szorgalmasabbjuk/*szorgalmasuk** átment.
- (32) a. [A dolgozatok jól sikerültek.] A **javát/nagyját** beadjuk egy konferenciára.
b. [A dolgozatok jól sikerültek.] A ***javukat/*nagyjukat** beadjuk egy konferenciára.

A *-jA* partitivusi képző számnévvvel csak néhány idiomatikus kifejezésben kombinálódik:

- (33) a. **Harmadjára** jutottam be.
b. **Hármasával** mentünk be.

Talán a *-jA* partitivusi főnévképző rejlik a főnévként használt *-jA* toldalékos negatív értelmű melléknevekben is. *A lustája, az ostobája, a zsugorija* típusú kifejezések mellett olykor a *világ lustája* változattal is találkozunk; ez a változat lehet a birtokos nélküli alakok forrása.

Végül említést érdemelnek a lexikalizálódott *-jA* toldalékos melléknevek is: *kövéérje, fehérje, sárgája*. Úgy látszik a *-jA* határozószóából is tud partitivusi főnevet képezni: *hátsul-ja, vissza-ja, utol-ja, hirtelenjében, hamarjában*.

7. Uráli párhuzamok: birtokos személyrag determinánsi szerepben

A birtokos személyjelölők nem-birtokosi, azonosító-determináló, partitivusi szerepben való használatát más uráli nyelvekben, többek között a hantiban, a manysiban, a szamojéd nyelvekben és az udmurtban is megfigyelték (lásd pl. Hajdú (1962), Sinor (1978), Gerland (2014), Janda (2015)). Nikolaeva (2002, 2014) három típusba sorolja az uráli birtokos személyjelölők nem birtokos funkcióit:

(i) Deiktikus funkció (a birtokos személyjelölővel ellátott kifejezés a konkrét beszédhelyzethez utal), például:

(34) t'ukona sira-da wər-cawey° (nyenyec)
itt hó-E/3. piszkos
'Itt piszkos a hó.'

(35) xəb'id'a to-x°na xal'a-da ŋoka
szent tó-ban hal-E/3. sok
'A szent tóban sok a hal.'

ii. Kontrasztív-partitív funkció (a birtokos személyjelölővel ellátott kifejezés egy kontextusbeli előzmény elemére utal), például:

(36)a. Wera-h te-xt°əta ŋarka-doh səwa (nyenyec)
Vera-GEN rén-PL.ABL.E/3. nagy-T/3. jó
'Vera rénjeiből a nagy jó.'

b. t'uku° xasawa ŋəc'eke-xət° ŋob-toh səwa
e fiú gyerek-PL.ABL egy-T/3. jó
'E fiúgyerekekből az egyikük jó.'

iii. Asszociatív funkció (a személyjelölő a konkrét vagy a kontextusbeli szituáció referenciapontjához köti a személyjelölővel ellátott kifejezés referensét), például:

(37) Tam hu:j-e:m xal'sa joxtəs? (hanti)

ez ember-E/1. hová jött

'Emberünk hová jött?'

(38) Mansəŋən ka:t a:mp. Wul a:mp pare:m-əs-li a:j a:mp-əl.

sétált két eb nagy eb megharapta kis eb-E/3.

'Két eb sétált. A nagy eb megharapta a kisebbiket.'

Az *-ik* toldalék funkciója az esetek többségében a Nikolaeva által kontrasztív-partitívnek nevezett típusba sorolható; azt fejezi ki, hogy az adott referens egy kontextuálisan meghatározott vagy a szituációban adott adott halmaz részhalmaza. A *-jA* nem birtokosi használata általában deiktikus jellegű; a szituációból derül ki, minek az *aprajá*-ról, *nagyjá*-ról, *javá*-ról stb. van szó. A birtokos személyjelölő asszociatív funkciója is általános a magyarban is; mint már Szabolcsi (1992) is felhívta rá a figyelmet, például az *iskolám* lehet az az iskola, ahová jártam, ahová járok, ahová a gyerekeim járnak, ahol tanítok, amelyről írtam, amelyet én terveztem, amely a mi utcánkban van, amelyet az imént említettem stb. Bár a magyarban kevésbé gyakori a birtokos személyjelölők nem birtokosi használata, mint más uráli nyelvekben (az udmurtban például az alanyok 30%-a, a tárgyak 40%-a visel ilyen toldalékot – l. Fraurud (2001)), a funkcionális hasonlóság alapján mégis valószínűleg uráli örökségről van szó. A birtokos személyjelölők nem birtokosi használatának viszonylag csekély gyakorisága a magyarban azzal függhet össze, hogy a magyar más uráli nyelvektől eltérően határozott névelőt is kifejlesztett, és a határozott névelő és a birtokos személyjelölők partitivusi–deiktikus–asszociatív használata részben azonos szerepet tölt be.

A birtokos személyjelölők partitivus-jelölővé, illetve határozottság-jelölővé való grammatikalizálódása nem kivételes sajátysága az uráli nyelveknek, de viszonylag kevés példáját ismerjük az uráli nyelvcsaládon kívül. Az uráli nyelvekben feltehetőleg az tette lehetővé e grammatikalizálódási folyamatot, hogy a birtokos személyjelölő rejtett névmási birtokost engedélyez a birtokos szerkezetben. A szintaktikai szerkezetben jelen lévő, nem hangzó pro névmás könnyen átértékelődhet csupán pragmatikailag kikövetkeztethető, implicit birtokossá. A pro eltűnése vezethet el a birtokos személyjelölő személyjegyének eltűnéséhez és általános partitivusi toldalékká való grammatikalizálódásához.

8. Összefoglalás

E tanulmányban amellelt érveltem, hogy az *-ik* az ősmagyarban és talán még a korai ómagyarban is a T/3. birtokos személyjelölő egyik allomorfja volt. A kódexek korára az *-ik* és a többi allomorf között disztribúciós hasadás történt; főnévi tőhöz *-ok/ök*, melléknévi és számnévi tőhöz *-ik* járult. Ettől függetlenül az ómagyarban az *-ik*-kel ellátott névmások, számnevek és melléknevek még pro birtokost tartalmazó birtokos szerkezetek birtokszavai.

Idővel az *-ik* toldalékos elemek (először a sorszámnevek és melléknevek, majd jóval később az általános és határozatlan névmások) nem hangzó pro birtokosa eltűnt, és az *-ik* T/3. birtokos személyjelölőből partitívusi értelmű képzővé vált. A funkcióváltás jele az *-ik* képzős elem módosítói vagy determinánsi helyzetben való előfordulása, valamint az *-ik*-es elem a produktív birtokos személyjelölők megjelenése. Ugyanakkor az *-ik* toldalékos elemek máig megőrizték a grammatikalizálódás kiindulópontjául szolgáló birtokos szerkezet határozottságát. A *-jA* toldalék melléknévi tőhöz járulva úgy vált egyes szám 3. személyű birtokos személyjelölőből partitívusi értelmű főnévképzővé, hogy közben birtokos személyjelölői, illetve általános birtoklásjelölői szerepét is megőrizte. A birtokos személyjelölők partitívusi, határozottságjelölő toldalékká való átértelmezése más uráli nyelvekben is végbement.

Hivatkozások

- Bartos Huba. 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, 653–762. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fraurud, Kari. 2001. Possessive with extensive use: A source of definite articles? In: I. Baron et al. (szerk.) *Dimensions of Possession*, 243–267. Amsterdam: John Benjamins.
- Gerland, Doris. 2014. Definitely not possessed? Possessives with non-possessive function. In: Thomas Gamerschlag, Doris Gerland, Rainer Osswald & Wiebke Petersen (szerk.) *Frames and Concept Types. Applications in Language and Philosophy*. Dordrecht: Springer.
- Hajdú Péter. 1962. *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hegedűs Attila. 2014. Alaktörténeti problémák. *Magyar Nyelv* 110: 196–202.
- Janda, Gwen Eva. 2015. Northern Mansi possessive suffixes in non-possessive function. *ESUKA – JEFUL* 2015, 6–2: 243–258.
- Korompay Klára. 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1: 321–354. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Korompay Klára. 2011. Két nézőpont találkozása: magyartanítás más anyanyelvűeknek... és a magyar nyelvtörténet. In: Kádár Edith & Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Szinkronikus nyelvtörténet és diakronia*, 148–162. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Melcsuk. Igor. 1968. A magyar főnévragozás egy újabb modellje. *Magyar Nyelv* 61: 176–192.
- Nikolaeva, Irina 2002. The Hungarian external possessor in a European perspective. In: C. Hasselblatt & R. Blokland (szerk.), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. 272–285. Studia Fenno-Ugrica Groningana 2. Maastricht: Shaker.
- Nikolaeva, Irina. 2003. Possessive affixes in the pragmatic structuring of the utterance: evidence from Uralic. In: Pirkko Suihkonen & Bernard Comrie (szerk.) *International symposium on deictic systems and quantification in languages spoken in Europe and North and Central Asia. Collection of papers*, 130–145. Izhevsk – Leipzig: Udmurt State University és Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
- Nikolaeva, Irina. 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Rebrus Péter. 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, 763-948. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Simonyi Zsigmond. 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Sinor Denis. 1978. The nature of possessive suffixes in Uralic and Altaic. In: M.A. Yazayery et al. szerk.) *Linguistic and Literary Studies in Honor of A.A. Hill*. Vol.3: Historical and Comparative Linguistics, 257–266. The Hague – Paris: Mouton.
- Szabolcsi Anna. 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.